

IJTIMOYILASHISH VA INKULTURATSIYA: TA'RIF VA TAFOVUTLAR*Nasimdjanova Maxsuma Majidovna**Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada inkulturatsiya va sotsializatsiya jarayonlari kechishining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Inkulturatsiya va sotsializatsiya jarayonlari taqqosiy tarzda tahlil etilib bu jarayonlar orasidagi tafovutlar yoritilgan.

Kalit so'zlar. inkulturatsiya, sotsializatsiya, madaniyat, til, milliy xarakter.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ И ИНКУЛЬТУРАЦИЯ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ И РАЗЛИЧИЯ*Насимджанова Махсума Мажидовна**доктор философии по психологии PhD Международная исламская академия Узбекистана*

Аннотация. В данной статье раскрываются специфические черты процессов инкультурации и социализации. Сравнительно анализируются процессы инкультурации и социализации и выделяются различия между этими процессами.

Ключевые слова. инкультурация, социализация, культура, язык, национальный характер.

SOCIALIZATION AND INCULTURATION: DEFINITION AND DIFFERENCES*Nasimdjanova Maxsuma Majidovna**Doctor of Philosophy in Psychology PhD International Islamic Academy of Uzbekistan*

Annotation. This article reveals the specific features of the processes of inculturation and socialization. The processes of inculturation and socialization are comparatively analyzed and the differences between these processes are highlighted.

Keywords. inculturation, socialization, culture, language, national character.

Rivojlanish jarayonida shaxs ma'lum ijtimoiy ta'sirlarga ochiq davrlarni boshidan kechiradi va ularni qabul qilishga unda ichki tayyorlik bo'ladi. Psixologiya fanida insonning jamiyatga kirib borish jarayoni, inson-jamiyat, jamiyat-inson munosabatlari, hayotiy tajriba, umuminsoniy va milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analar, xulq-atvor normalarining avloddan-avlodga yetkazib berilishi muammosi doimo tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelgan.

Abu Nasr Farobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida qadriyatlarni egallash, ularni avlodlarga yetkazishda muhim vosita hisoblangan pedagogik masalalarni ijtimoiy fanlarning muhim qismi sifatida talqin etadi. Uning fikricha, mavjudotning eng buyuk va yetuk mahsuli bu - inson. Insonning har tomonlama yaxlit va o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan qismlardan iborat ekanligini aytib, uni bir butun yaxlit holda o'rganishni tavsiya qiladi.

Abu Rayhon Beruniy avloddan avlodga o'tib kelayotgan ma'naviy qadriyatlar, milliy an'analarni xalqning jamoaviy ijodkorligi mahsuli, deb biladi. Shu bois insonning talab-ehtiyojlari zahirida aql-zakovat bilan yaratilgan, yaxshilikka olib boruvchi axloq qoidalarini egallash, insonning axloqiy munosabatlarini rivojlantirishga yordam beruvchi tadbirlar orqali ta'lim-tarbiyani izchil amalga oshirish mumkinligini alohida ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy odam tarbiya va ijtimoiy muhit ta'siri bilan yaxshi yoki yomon, munosib yoki nomunosib bo'lishi mumkin. Navoiy shaxs va jamiyat o'rtasidagi bog'liqliksiz qadriyatlar rivoj topa olmasligiga urg'u beradi. Jumladan, jamiyatning a'zosi bo'lgan har bir kishi o'z xalqiga xizmat qilishi, foyda keltirishi, xalq manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yishi kabi qadriyatlarining rivoj topishini ta'kidlaydi.

E.G'oziyev ta'kidlashicha, ota-bobolarimizdan xalqimizga meros qolgan saxiylik, mehmondo'stlik, rostgo'ylik, tantilik, sadoqatlik, poklik, odoblilik fazilatlarini milliy xarakterning eng muhim jihati hisoblanadi. Ushbu xislatlarni ta'lim-tarbiya jarayonida yosh avlod ongida shakllantirish, ular ruhiyatini xalq durdonalari bilan boyitish, milliy qadriyatlarining oqilona tadbirlariga alohida diqqat-e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq [1].

V.M.Karimovning ta'kidlashicha, jamiyat miqyosida ro'y beradigan ommaviy hodisalar xam ijtimoiy psixologiya uchun tadbiriy ahamiyatga ega. Chunki shaxs tarbiyasida ommaviy hodisalarning, katta guruhlar ta'sirini inkor etish masalaga bir yoqlama yondashish bilan barobardir. Masalan, shaxs uchun mansub bo'lgan millat, elatning ruhiyati, uning ongida saqlanib kelayotgan an'analar, rasm-rusumlar, aqidalar, udumlar faoliyat stereotiplari kabilor o'z muayyan ta'sir kuchiga ega. Millatning ruhi ilk bolalikdan o'z shaxs ongiga u o'zlashtirgan til bilan oila muhitida shakllanadi.

N.S.Safayev ta'kidlashicha, har bir etnos o'z hayotiy faoliyati jarayonida ma'lum hududda konkret ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy sharoitlarda o'z xulq-atvorining ajoyib stereotipini ishlab chiqadi, ular mazkur etnos vakillariga u yoki bu standart vaziyatlardagi xulq-atvorning umum qabul qilingan modelini yetkazib beradi [2].

Z.E.Abduraxmonova o'z tadqiqotlarida milliy ong va uning mohiyati, milliy birlik, birdamlik tuyg'usining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil qilgan holda, milliy birlik tuyg'usi shakllanishining

ijtimoiy psixologik xususiyatlarini yosh va etnopsixologik nuqtai nazardan yoritib bergan [3].

Sotsializatsiya jarayoni an'anaviy ravishda institutsional berilgan deb qaraladi va jamiyatning ijtimoiy tuzilmasidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Sotsializatsiya madaniyatshunos E.V.Sokolovning fikricha, ba'zi madaniy minimumni o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Bunda gap asosiy ijtimoiy normalar, rollar, til, milliy xarakter sifatlarini o'zlashtirish haqida ketmoqda. Unga qarama-qarshi ravishda "inkulturatsiya" termini nisbatan kengroq voqelikni o'zida aks ettirib, bunda shaxsni insoniyatning barcha madaniy merosiga, ya'ni nafaqat o'zining milliy madaniyatiga, balki boshqa xalqlarning madaniyatiga ham munosabati nazarda tutiladi. Shunday ekan, inkulturatsiya "keng gumunitar madaniyatni o'zlashtirishni" anglatadi.

Sotsializatsiya tushunchasidan farqli ravishda inkulturatsiya insonni konkret madaniyatdagi xulq-atvor an'analari va normalariga o'rgatishni nazarda tutadi. Bu inson va uning madaniyati o'rtasidagi munosabatlar almashinuvi jarayonida ro'y beradi, bunda bir tomondan madaniyat inson shaxsining asosiy qirralarini belgilab beradi, ikkinchi tomondan esa, insonning o'zi o'z madaniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Inkulturatsiya o'z ichiga asoslangan insoniy ko'nikmalarni shakllantirishni qamrab oladi, masalan, boshqa odamlar bilan muomala shakllari, o'z xulq-atvori va emotsiyalarini nazorat qilish, asosiy ehtiyojlarni qondirish usullari, atrof-muhitdagi turli hodisalarga baholovchi munosabatda bo'lish va h.k. Inkulturatsiya natijasi bo'lib insonning xulq-atvor va emotsional jihatdan ma'lum madaniyatning boshqa a'zolari bilan o'xshash va boshqa madaniyat namoyandalaridan farqli tomoni hisoblanadi. Xarakteriga ko'ra, inkulturatsiya jarayoni sotsializatsiyaga nisbatan murakkabroqdir.

E.Eriksonning fikricha, hayotdagi ijtimoiy qonunlarni o'zlashtirish, madaniy normalar, qadriyatlar, an'analar va urf-odatlarini o'zlashtirishdan ancha tezroq amalga oshadi [7].

Individual darajada inkulturatsiya jarayoni o'ziga o'xshash odamlar bilan kundalik muloqotda namoyon bo'ladi: qarindoshlar, do'stlar, tanishlar yoki shu madaniyatga mansub notanish odamlar bilan muomalada inson o'zi anglagan yoki anglamagan holda turli hayotiy vaziyatlarda o'zini qanday tutish, hodisalarni baholash, mehmon kutish, u yoki bu e'tibor yoki signallarga munosabatda bo'lishni o'rganadi. Shundan inkulturatsiya jarayoni mazmuni quyidagi bilim va ko'nikmalarni egallashni o'z ichiga oladi:

- hayotini ta'minlash: kasbiy faoliyat, uy mehnati, mahsulot va xizmat ko'rsatishdan foydalanish;
- shaxslilik rivojlanishi: umumiy va kasbiy ma'lumotni egallash, ijtimoiy faollik, qiziqish mashg'ulotlari;
- ijtimoiy kommunikatsiya: rasmiy va norasmiy muloqot, sayohatlar, jismoniy harakatlanish;
- energetik harajatlarni tiklash: ovqat iste'mol qilish, shaxsiy gigiyenaga rioya qilish, passiv dam olish, uyqu.

Inkulturatsiya yoki madaniyatga o'rgatish bir necha yo'llar orqali amalga oshadi, lekin uning ko'proq tarqalgan turi bivosita, ya'ni insonning o'zi boshqa odamlar xulq-atvorini kuzatishidir. Bunday usulda, hattoki eng sodda bo'lgan, biz har kuni bajaradigan muolaja ham inkulturatsiya nuqtai nazaridan ma'lum qadriyat hisoblanadi, chunki u turli madaniyatlarda turlicha mazmun kasb etuvchi pozalar va imo-ishoralardan tashkil topadi. Ovqatlanish paytida yovvoyi hayvon va insonning xulq-atvori o'rtasidagi farq keskin. Sivilizatsiyalashgan insonni u yoki bu madaniyat normalari asosida o'z ehtiyojlarini qanday qondirishga o'rgatadilar. Boshqacha qilib aytganda, madaniyat bizni qayerda, qanday ish tutishimizga o'rgatadi. Ko'rsatilgan farqlarga qaramay, sotsializatsiya va inkulturatsiya tushunchalari mazmun va mohiyati fanda munozaralarga sabab bo'lmoqda. M.Mid ijtimoiylashuv termini ostida umuman ta'lim berishni, inkulturatsiya termini ostida esa maxsus madaniyatda yuz beradigan ta'limni tushunadi.

D. Matsumotoning fikricha, sotsializatsiya bu odamlarning ijtimoiy va madaniy normalarni bilish jarayoni, inkulturatsiya esa — sotsializatsiya jarayoni mahsulidir [8]. Deyarli barcha tadqiqotchilar sotsializatsiya universalroq xarakterda ekanligi, inkulturatsiya esa madaniy xususiyatga ega ekanligida to'xtalib o'tadilar.

Shunday ekan, inkulturatsiya va sotsializatsiya jarayonlari bir-biridan tubdan farq qiladi va ularni aynan bir ma'noni anglatuvchi tushunchalar sifatida qabul qilish noto'g'ridir. Ko'rib turganimizdek, ilmiy adabiyotlarda bu tushunchalar bir tomondan bir xil deb qaralsa, ikkinchi tomondan alohida jarayon sifatida e'tirof etiladi. Biroq hali hanuz olimlar bu borada bir to'xtamga kelganlari yo'q. So'nggi yillarda krossmadaniy tadqiqotlarga e'tiborning ortib borishi mazkur muammoning hal bo'lishiga zamin hozirlaydi.

Shunday qilib, xulosa qilish mumkinki, shubhasiz inkulturatsiya va sotsializatsiya jarayonlari bir—biri bilan uzviy bog'liq va faqat birgalikda yuz berishi mumkin. Har bir inson o'z individual taraqqiyoti jarayonida ma'lum madaniyatga mansub sotsializatsiya va umumiy inkulturatsiyaga erishadi. Hozirgi davrda inson inkulturatsiya va sotsializatsiyasiz jamiyatning a'zosi sifatida mavjud bo'la olmasligi shubhasiz, shuning uchun bu jarayonlarni chetlab o'tib bo'lmaydi. Inkulturatsiya natijasida inson o'zini o'rab turgan ijtimoiy muhitda mustaqil harakatlanishga, avvalgi ajdodlar qoldirgan madaniyat predmetlaridan foydalanishga, jismoniy va aqliy mehnat natijalari bilan o'rtoqlashishga boshqa odamlar bilan o'zaro hamjihatlikka qodir bo'ladi. Shu xususiyatlari bilan odam boshqa madaniyat vakillaridan ajralib turadi. Sotsializatsiya jarayoni natijasida inson jamiyatning to'la huquqli a'zosi aylanadi, ya'ni talab etilgan ijtimoiy rollarni mustaqil bajaradi, bunda madaniy xususiyatlarga e'tibor berilmaydi. Inkulturatsiya jarayonlari ham, sotsializatsiya jarayonlari ham asosan maxsus o'qitish davomida emas, balki kattalar rahbarligida va o'z tajribasiga suyangan holda boradi. Faqatgina ulardan ba'zilarigina

maxsus ijtimoiylashuv institutlari — maktablar, oliy o'quv yurtlarida yuz beradi [9].

Kattalar va bolalarda sotsializatsiya jarayonlarining turlicha kechishi aniqlangan. Buning sabablarini Orvil G. Brim o'rgangan. U quyidagi farqlarni aniqlagan.

1. Kattalarda sotsializatsiya tashqi xulq-atvorni o'zgartirsa, bolalarda esa bazaviy qadriyatlarni transformatsiyalaydi.

2. Kattalar normalarni baholashga va ularg tuzatish kiritishga qodirlar, bolalar esa ularni tanqidsiz o'zlashtiradilar.

3. Yetuklik ko'rinishidagi sotsializatsiya oq va qora orasiga qo'shimcha ranglarni kiritrsa, bolalar esa boshqalarni baholash va fikrlashda kontrast ranglardangina foydalanadilar. Kattalar ko'pgina ijtimoiy rollarni bajaradilar, kichiklar esa yo'q.

4. Kattalarda sotsializatsiya jarayoni professional mutaxassislik liniyasi bo'yicha ketsa, bolalar esa hayotning umumiy prinsiplari, ahloqiy qadriyatlarni o'rganadilar.

Sotsializatsiya va inkulturatsiya tushunchalari o'z tarkibiga ko'ra bir-biriga juda yaqin bo'lib, ularni aralashtirib yubormaslik zarur. Sotsializatsiya insonning hayotda zamonaviy jamiyatdagi ta'limini anglatadi. Inson qanday davlatga bormasin ijtimoiy tuzilma va jamiyat stratifikatsiyasi, insonlarning sinflarga bo'linishi, pul ishlab topish usullari va oilada rollarning taqsimlanishi, bozor iqtisodiyotining asoslari va davlatning siyosiy tuzilishi, fuqarolik xuquqlari xaqidagi elementar tasavvurga ega bo'lishi zarur.

Inkulturatsiya insonning konkret madaniyatda xulq-atvor normalari va an'analariga o'rganishini anglatadi. Madaniyat turli davlatlarda ijtimoiy tuzilmaga nisbatan maxsusroqdir. Unga to'liqligicha kirishib ketib moslashish qiyin. Masalan, O'zbekistondan boshqa bir mamlakatga ko'chib o'tgan emigrant hayotning ijtimoiy qonunlarini tez o'zlashtiradi. Lekin, boshqa bir madaniyatning normalari va an'alarini o'zlashtirish juda katta qiyinchilik bilan kechadi. O'zbekistonlik programmist yoki injener chet elda tan olingan yuqori kvalifikatsiyaga ega bo'lib turib, qisqa muddatda o'zining yangi mavqeiga xos xuquqlari va majburiyatlarini o'zlashtiradi. Bir oydan so'ng u o'z vazifasini shu davlatning tub aholisidan farqlanmagan tarzda bajara oladi. Lekin boshqa bir madaniyatga o'rganib o'zining xis qilishga bir necha yillardan keyin ham erisha olmaydi. Shunday ekan, hayotning ijtimoiy tartiblariga moslashish inkulturatsiya – qadriyatlar, an'analar va odatlarga moslashishdan ko'ra qiyinroq kechadi. Insondan “Sen kimsan?” deb so'ralganda u sotsializatsiya nuqtai nazaridan “Men professor, olim, injener, oila boshlig'iman”, deb javob berishi kerak. Inkulturatsiya nuqtai nazaridan esa u “Men rus, ukrain yoki o'zbekman” deb o'z millatini ko'rsatishi lozim [10].

Shunday ekan, inkulturatsiya va sotsializatsiya jarayonlari bir-biridan tubdan farq qiladi va ularni aynan bir ma'noni anglatuvchi tushunchalar sifatida qabul qilish noto'g'ridir. Ko'rib turganimizdek, ilmiy adabiyotlarda bu tushunchalar bir tomondan bir xil deb qaralsa, ikkinchi tomondan alohida jarayon sifatida e'tirof etiladi. Biroq hali hanuz olimlar bu borada bir to'xtamga kelganlari yo'q. So'nggi yillarda krossmadaniy tadqiqotlarga e'tiborning ortib borishi mazkur muammoning hal bo'lishiga zamin hozirlaydi.

Адабиётлар рўйхати

1. G'oziyev E. Psixologiya metodologiyasi. T., “Noshir”, 2013.-B.110
2. Safayev N.S. Osobennosti issledovaniy mejkulturnoy kommunikatsii.//Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Psixologiya. 2018., №2.-B.25-28.
3. Abdurahmonova Z.E. Miliy birlik tuyg'usining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. T.”Falsafa va huquq instituti nashriyoti”.2010.B.18-20.
4. Флиер А. Я. Культурология для культурологов. М.: Академический проект, 2000.
5. Levine R. A. Culture, Behavior and Personality. New York: Aldine Publishing Company, 1982. P. 3 – 4.
6. Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений // Этническая социализация подростка. М. Воронеж, 2000. - Б. 75-107.
7. Эриксон Э. Детство и общество. - СПб.: Ленато. АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996 а.- 592с.
8. Матсумото Д. Психология и культура. М. 2003.-Б.56.
9. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. «Основы межкультурной коммуникации. М. 2002.,Б. 54-65.
10. Гришаева, Л. И. Взаимодействие факторов «свой», «чужой», «другой» при аккультурации и инкультурации личности Текст. / Л. И. Гришаева //Идентичность в контексте глобализации: Европа, Россия, США. — Калининград, 2003. — С. 54-68.